

ної культури, збагаченої проявами рис поліетнічного середовища.

Архітектурна спадщина інших народностей, які проживають на теренах України, доповнюють та урізноманітнюють культурне надбання нашої держави. Житлова забудова колишніх німець-

ких колоній, споруди кірх, елементи кримсько-татарської, караїмської, вірменської, сербської, єврейської культур, особливо в приватних будинках початку ХХ ст. стилю модерн та в культових спорудах (синагог, кірх, костьолів) — усе це потребує подальшого дослідження.

1. Архітектурна спадщина України. — К., 1995. — Вип. 2. — С. 33–51, 99–124, 132–161.

2. Чепелик В. Український архітектурний модерн. — К., 2000. — 377 с.

3. Київпроект. 70 років. — К., 2007. — 248 с.

4. Творческая архитектурная мастерская В. Шкорогала. — К., 2005. — 73 с.

5. Олег Слепцов — архитектор, художник, музыкант. — К., 2008. — 320 с.

ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЛОБОЖАНЩИНИ

Сергій Швидкий

УДКЗ 16.723:39(=161.2)

У статті досліджено історико-етнографічні та соціально-політичні чинники формування духовної культури українців Слобожанщини впродовж XVII—XX ст.

Ключові слова: Слобожанщина, українці, колонізація, русифікація, історичний, соціальний, культура.

The author inquires into a question of the historical and ethnographical, social and political forming factors of spiritual culture of the Slobozhanshchyna's Ukrainians in the XVIIth — XXth centuries.

Keywords: Slobozhanshchyna, Ukrainians, colonization, Russification, historical, social, culture.

На сьогодні українська Слобожанщина охоплює територію Харківської області, північні райони Донецької, північно-західні райони Луганської, північно-східні райони Дніпропетровської, східні райони Полтавської та Сумської областей.

Назва цього історико-етнографічного регіону з'явилася в середині XVII ст., у період колонізаційного руху українського етносу на схід. На той час до складу Слобожанщини входили, крім частини України, південна територія Воронезької, Курської областей та більша частина Белгородської області. Уже в XI—XIII ст. Слобожанщина стала об'єктом давнього східнослов'янського освоєння, що в основному здійснювали русичі Чернігово-Переяславської землі, беручи безпосередню участь у форму-

ванні української нації. Упродовж XV—XIX ст. на Слобожанщині також проживали переважно вихідці з українських земель.

На думку Д. Багалія, «велика сила народу прийшла в Слобідчину із Гетьманщини, з Лівобережжя, але найбільша частина їх належала до тих, що прийшла в Лівобережжя з Правобережжя»¹. Ці переселенці, отримавши тут на певний час різні пільги («свободи»), заснували поселення — слободи або поселення на «слободах»². Таким чином, населення Слобожанщини формувалося з різних етнографічних груп українського народу, що в подальшому значно вплинуло на формування як матеріальної, так і духовної культури жителів краю.

Подібної думки дотримується В. Юркевич, який підкреслював, що «природніш було б шу-

кати джерела колонізаційного руху навіть за найраніших часів у властиво українських землях в західній Волині і Поділлі, почасти в Галичині»³.

На початку XVII ст. великі загоны українських селян і козаків оселилися вздовж перших укріплених ліній поблизу Орла, Єльця та інших поселень. Одним з перших таких населених пунктів, заснованих у так званому дикому полі наприкінці XVI ст. за наказом Бориса Годунова від 5 липня 1600 року на півдні Слобожанщини, було місто Цареборисів (с. Червоний Оскіл Ізюмського р-ну Харківської обл.)⁴. Порядкував у новому місті воєвода Семен Алфер'єв з військовою залогою. Спочатку його загін складався переважно з «російських служилих людей так званих дітей боярських, дворян та ін. Серед них було чимало охочих з донських і запорізьких козаків, з українських жителів Наддніпров'я, було навіть кілька литовців, поляків, німців»⁵.

Основним заняттям цареборисівців було хліборобство, однак швидко почали розвиватися різні промисли й торгівля. Уже з перших років після переселення місцеве населення вживало заходів, щоб здобути торговельні привілеї. Під час перебування в Москві (січень 1657 р.) отаман Іван Семенович Світличний з представниками старшини просив у царя дозволу вільно займатися промислами, торгувати вином, пивом «безпошлинно». Такого рішення не було прийнято, але формально заборонили тільки возити горілку на продаж до сусідніх міст. На цей фактичний дозвіл вільно гнати («курити») горілку воєводи дивилися скося і скаржилися, що служилі з Росії «у Черкас пропиваються, платъе и лошади и служилую рухлядь пропивают многую, и под заклад пьют»⁶. Цікавою є інформація Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ, що має назву «Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 года», де зазначено: «Між тим в 17 ст. почався рух православних українців, які проживали в колишньому Київському князівстві і пригнічених Польшею. Незадоволені почали виселятися із-за Дніпра в степи, що складали

окраїну Московської держави, і, створивши дружини, стали оплотом то проти ординців, то проти поляків. Московська влада захочувала ці переселення різними правами і привілеями; переселенців виявилось так багато, що за царювання царя Олексія Михайловича у другій половині 17 ст. із них сформували чотири полки: Ахтирський, Ізюмський, Сумський і Харківський. Таким чином, першими колонізаторами краю були малороси...

Ці служилі люди називались козаками і черкасами на відміну від неслужилих; велику частину поселень, заселених малоросами, в приходських списках, в графі про етнічний склад, позначено черкасами»⁷. Далі подано таблицю, що відображає «племінний» склад сільського населення по повітах, зокрема Ізюмському, Куп'янському і Старобільському. Так, в Ізюмському повіті проживало 142 759 українців, 12 686 росіян і 1980 білорусів; у Куп'янському — 119 094 українці, 14 916 росіян, жодного білоруса; у Старобільському налічено 221 220 українців, 29 231 росіянина, жодного білоруса⁸.

Особливо активізувалося переселення на Слобожанщину в 1670-х роках, коли життя правобережних селян стало вкрай тяжким через спустошливі набіги татар та активізацію проти селянських акцій польських військ. Уже на початку 1650-х років тут виникла низка поселень — фортець, заснованих українськими селянами й козаками — вихідцями з Правобережної України. Тоді ж були створені Ближня Полуб'янка, Тростянка та інші поселення. У 1660-х роках переселенці з Правобережжя і Чернігівщини заснували Балаклію, Суджу та ін. Про інтенсивне освоєння Слобожанщини свідчать такі дані: за 1657–1687 роки кількість міських поселень зросла з 64 до 232 (у них проживало близько 250 000 осіб, переважно українців).

Осіла колонізація зупинила свій поступ у 1650-х роках в районі, що охоплював «уходи коло Ізюмської луки і долішньої Береки, гирла р. Осколу і район Торських солоних озер»⁹. У середині XVII ст. українські переселенці

заснували поселення Маяки (нині — с. Маяки Слов'янського р-ну Донецької обл.) і Бахмут (нині — м. Артемівськ Донецької обл.).

Керівництво Москви було зацікавлене в заснуванні нових міст, оскільки завдяки їм відбувалося зміцнення південних кордонів держави від нападів татар.

Згодом, особливо після поразок у війнах з поляками, процес переселення на схід помітно посилювався. Про це зазначає О. Рігельман у праці «Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі»¹⁰. Саме тоді козацький загін (до 1000 шабель) під керівництвом гетьмана Якова Острянина перейшов на територію сучасної Харківщини і в 1638 році осів на Чугуєвів городищі (пізніше тут виникло м. Чугуїв). У 1652 році на базі козацького полку (також у 1000 шабель), який привів полковник Іван Зіньковський (Іван Дзиковський) з-під Острога на Волині, був утворений перший і найбільший на Слобожанщині Острогозький полк та заснований Острогозьк. У 1652 році з містечка Ставище Білоцерківського полку на Слобожанщину перейшов загін Герасима Кіндратовича (Кондратьєва), на основі якого був створений Сумський полк. Переселенці з Правобережжя й Лівобережжя в 1654 році заснували Харків та деякі інші слободи, з яких згодом було сформовано Харківський полк. У 1654 році 1587 переселенців заснували Охтирку — центр Охтирського слобідського полку. Освоєння південної частини Слобожанщини призвело до створення там у 1663 році Балаклійського полку, його засновник — козацький отаман Яків Черніговець, який привів сюди 150 українських сімей із Задніпров'я.

Розміри безплатних земельних наділів переселенців залежали від умов конкретних територій, але загалом були досить великими. При заснуванні Чугуєва, наприклад, його жителям виділили по 30 десятин землі на душу, при заснуванні Охтирки — по 42 десятини.

Наділяючи «служилих» людей землями, уряд царя Михайла Федоровича посилав їх на вартову службу в південні степи. Так, у XVII ст. на Слобожанщині з'явилася значна кількість «служилих» людей, які «переважно

заселили велику Донецьку волость, на території якої згодом були розташовані Харківський, більша частина Зміївського, Ізюмського і Вовчанського повітів»¹¹.

Особливого розмаху процес переселення на неосвоєні землі «дикого поля» набув у середині XVII ст., коли було засновано більшість міст і сіл південнослобожанського регіону. Серед переселенців переважав український елемент, про що свідчать прізвища: Юско Хороший, Юско Кривий, Миско Кубрак, Василь Бреус, Васка Хміль, Леско Дитина, Клим Стріха, Мартин Боруля, Василь Ломака та ін.¹²

З-поміж багатьох міст, що були засновані українськими переселенцями, слід відзначити місто Ізюм, що стало центром одного з п'яти слобідсько-українських полків. Біля Ізюмського броду з XVII ст. несли варту служили люди та станичники. У 1670-х роках на цьому місці під керівництвом балаклійського полковника Якова Чернігівця українські переселенці побудували острог, який згодом дістав назву від давнього броду, місцевої річки — притоки Дінця — Ізюм. Нове велике місто (на правому березі Дінця, там, де тепер центр міста) збудував харківський полковник Григорій Донець, сюди було також перенесено й невеликий перший Ізюм. Полковник Донець отримав право заселяти Ізюм людьми, «захожими з черкаських» Слобідських полків¹³.

Приблизно тоді ж полковником міста Змієва і завідуючим козаками у слободах Мерефи і Печенігів став відомий козацький отаман Іван Сірко. 1 березня 1668 року в слободі Красний Кут і на Торських озерах спалахнув бунт проти «несправедливих дій московських воєвод і бояр». На чолі з Іваном Сірком зміївські козаки вирушили на Харків, однак, не отримавши підтримки з боку місцевих жителів, були змушені залишити це місто. Відступаючи, вони розорили село Борове і пограбували слободи Колонтаїв і Мартова.

У Слобожанщині почалося спорудження монастирів — загальнонавчаних центрів освіти та культури. Були створені Дивногорський, Шатрищегорський, Охтирський, Троїцький, Крас-

нокутський, Курязький, Зміївський, Миколаївський, Козацький, Острогозький монастирі, заселені переважно вихідцями з України.

Приблизно в той самий час (1624) було засновано Святогірський монастир, навколо якого осідали «люди духовного звання разом з українськими переселенцями, котрі йшли на Слобожанщину»¹⁴. У 1698 році почалося будівництво Успенського храму при монастирі. У 1851 році було збудовано Покровську церкву із дзвіницею¹⁵, однак монастир, на думку істориків, мало впливав на хід української колонізації на півдні і в основному «був опертям і для хворих чи поранених уходників, а головню за перший притулок для полонених, що тікали з полону»¹⁶.

У першій половині XVII ст. почався видобуток солі на Торських (нині Слов'янських) та Маяцьких озерах. Улітку 1676 року білгородський воєвода відрядив на Тор загін Р. Маслова і наказав йому «побудувати місто Соляне й закликати на життя з малоросійських задніпрянських міст “черкас”, згодом (1784 року) перейменованого в Слов'янськ. На початку 1677 р. в місті було 245 “малоросійських” дворів. У 1683 році тут служило 151 українців і 50 росіян»¹⁷.

Головним промислом, що забезпечував потреби населення міста та суміжних областей, було солеваріння. У 1689 році з'явилися солеварні, які належали поселенцям сусідніх міст (Тора, Цареборисова, Маяків). За свідченням Д. Багалія, мешканці Тору приїздили на «майдани» для виварювання солі цілими таборами і жили там у куренях¹⁸.

У 1710 році, згідно з указом Петра I, над Сіверським Дінцем, де стояли намети українських козаків, було засновано поселення Лисичий Байрак (нині — м. Лисичанськ Луганської обл.)¹⁹.

Для зміцнення південних кордонів Слобідської України від нападу татар на річці Бахмут козаки Ізюмського полку побудували місто Бахмут, що згодом стало промисловим центром.

У 1753 році в географічному трикутнику Бахмут — Лугань — Сіверський Донець царський уряд створив адміністративну одиницю — Слов'яносербію із центром у Бахмуті,

куди з південних земель Австро-Угорщини на постійні військові поселення приїхали дружини сербів, молдаван, хорватів, болгарів. Захопивши запорізькі зимівники між Дінцем і Луганню, ці переселенці перетворили їх на роты: Перша (с. Сріблянка), Третя (Верхнє, приєднане до Лисичанська), Друга (Луганське), Четверта (над Луганню)²⁰.

Основною діяльністю слобожан було землеробство. А. Слюсарський зазначає, що поселенці з першого дня свого перебування на Слобідській Україні намагалися насамперед зорати та засіяти певну ділянку поля²¹. Хліборобством займалися не лише в селах, але й у містах. Багато зерна слобожани вивозили на продаж до сусідніх регіонів України й навіть за кордон.

На річках Красна та Жеребець мешканці Бахмута та інших міст займалися рибальством та мисливством. У лісах поблизу цих річок ставили пасіки. На думку А. Слюсарського, пасічництвом на південних землях Слобожанщини займалися (ще до масового заселення регіону) мисливці, які влітку приходили у квітучі південні степи з України та Росії. При хуторах (здебільшого — у Старобільському повіті) будували «слобідки» для худоби й коней²².

Наведені факти свідчать про те, що природно-кліматичні умови Слобожанщини сприяли інтенсивному розвитку основних видів господарської діяльності: хліборобства, пасічництва, скотарства, рибальства, мисливства, а також солеваріння.

Слобожанщині було надано статус української автономії. Полкові уряди очолювали полковники і полкова старшина. Полковник керував військовими й адміністративними справами всієї полкової округи, затверджував судові постанови, роздавав землі. З початку XVIII ст. автономія тут поступово обмежувалася, а Катерина II знищила її остаточно. У 1700 році Петро I видав грамоту про обмеження виборчого права, згідно з якою полковники мали право працювати на цій посаді все життя аж до смерті. Слобожанщину приєднали до Азовської губернії, Харківщину — до Київської, що за ча-

сів Катерини II перейшли під владу Військової колегії. У 1732 році козацькі полки було перетворено на армійські, ліквідовано старовинне право займанщини, заборонено вільний вихід із Слобожанщини тощо. Уже в 1765 році козацьке самоврядування було повністю ліквідовано, а Слобідську Україну приєднано до Слобідсько-Української губернії.

Слобожанщина на той час була регіоном, у якому рівень освіченості серед населення був досить високим. Переселенці, крім нових жител, споруджували церкви і школи. Українські школи мали тісні зв'язки з братствами. З 1675 року в Охтирці почала працювати школа, а в 1732 році — лише в чотирьох полках Слобожанщини було 124 школи. У цих полках населення становило тоді 303 100 осіб (одна школа на 2524 чол.). Школи були церковно-приходськими. Навчання здійснювалося переважно українською мовою.

Поступово головним центром Слобідської України став Харків, кількість населення якого швидко зростала.

Зменшення загрози вторгнення до південних районів Слобожанщини кримських і ногайських татар (XVIII ст.) сприяло посиленню колонізації південних територій. Швидко зростала кількість українців у південних регіонах Воронежчини та Белгородщини, наприклад, у таких повітах Воронежської губернії, як Хоперському, Середському і Павловському, де частка українців у 1763 році становила відповідно 80,82 %, 73,7 % і 57,39 % усього населення. У цих районах селилися переважно вихідці з Правобережної України, Галичини, Волині.

Уже в 1719 році більшість східних територій України та прилеглих районів Росії (Слобожанщина, Курщина, Харківщина, частина Воронежчини) увійшли до складу Київської губернії, у зв'язку із чим там посилювався вплив української мови, культури, народних традицій. У 1779 році, після створення Курського намісництва, до його складу було прилучено частину Слобожанщини, а в 1797 році — частину Харківщини. Лише згодом, унаслідок інтенсифікації переселенських потоків з Росії, у національ-

ній структурі населення зросла частка росіян, особливо на північних територіях Курщини та Воронежчини. У зв'язку із цим, наприкінці 1860-х років українців на Курщині було 25 % від загальної кількості населення (400 000 чол.). Найбільше українців було в південних повітах: Гайворонському — 57,34 %, Новооскольському — 55,94 %, Рильському — 41,76 %, Белгородському — 34,29 %, Корочанському — 26,41 %. Українці заселили також південну територію Воронежської губернії. В Острогозькому повіті, наприклад, частка українців становила понад 90 % усього населення, у Богучарському — 89 %, Бирючинському — 74 %, Павловському і Валуїському — по 50 %.

Матеріали першого в Росії перепису населення (1897) засвідчили значну кількість українців, що проживали на прилеглих територіях Росії. У Курській губернії зросла частка українців, вони становили тут 32,6 %. В окремих південних повітах українців було ще більше: у Белгородському — 78,6 %, Гайворонському — 58,9 %, Новооскольському — 52,5 %, Суджанському — 47,9 %. Дуже багато було українців і серед жителів прилеглої до сучасної України території Воронежської губернії, у якій у 1897 році українці становили 43,6 %.

Д. Багалій писав, що, порівнюючи числа діалектологічні з числами етнографічними, можна побачити значну різницю між ними: другі значно менші, ніж перші. Це пояснюється, з одного боку, русифікацією, яку так енергійно здійснювали за часів царизму, з другого — тим фактом, що через відсутність національної свідомості значна частина населення, рідною мовою якого була українська, зараховувала себе (або, краще сказати, їх зараховували регістратори — росіяни, що вели перепис у Курській та Воронежській губерніях) до руських, коли вона не була великоросійською... За кількістю українського населення на першому місці були такі повіти Воронежської і Курської губерній: Острогозьський, Богучарський, Бирючинський, Белгородський, Гайворонський, Путивльський. Українців там було значно більше половини.

Слід зазначити, що, незважаючи на офіційні перейменування чи адміністративні розподіли, назва регіону — Слобожанщина — виявилася досить стійкою. Так, у 1708 році, разом з виникненням губернського поділу, Острогозький та Ізюмський полки було приєднано до складу Азовської губернії з центром у Воронежі. У 1725 році цю губернію перейменовували на Воронежську²³. Слобідсько-Українська губернія, що об'єднала слобідські полки в 1765 році, існувала фактично лише в 1765—1780 та 1796—1835 роках, доки в 1835 році її не перейменовували на Харківську губернію.

Слобожанщина була зоною інтенсивних контактів і взаємовпливів українців та росіян, однак духовна культура цього регіону здавна розвивалась у зв'язку із загальнонаціональною традицією українського народу. Заселяючи «дикий степ», переселенці принесли із собою не лише матеріальну культуру, але й духовне надбання українського народу, зафіксоване в народних звичаях та фольклорі. Як зазначає М. Сумцов, перші пісні, створені на новій землі, сповнені туги за рідним краєм, «батьківськими місцями»:

Ой брате мій, брате, треба привикати:

Од роду далеко, ніким наказати²⁴.

Особливе значення для подальшого розвитку історії та культури Слобожанщини мали етнографічні студії, що розпочалися в XVIII ст. Цей період (1780—1840 рр.) характеризується науковою зацікавленістю вчених, інтелігенції та поодиноких мандрівників-ентузіастів збиранням фольклорно-етнографічної спадщини українського народу. Серед них варто відзначити Василя Зуєва, Іоанна Гюльденштедта, Григорія Калиновського, Івана Переверзева та ін. Їхні наукові розвідки містять чималу кількість подробиць про адміністративно-політичний устрій слобожан, їх кількісний склад, заняття, культуру тощо.

Кінець XVIII — початок XX століття був періодом великого пожвавлення національно-культурного руху в Україні. У першій половині XIX ст. Слобожанщина стала центром розвитку загальноукраїнської освіти, науки, культури та літератури. Це було зумовлено на-

самперед активізацією збирацької роботи, систематизацією накопичених матеріалів, їх опублікуванням у зв'язку з відкриттям у 1805 році Харківського університету. Питання історії, етнографії, фольклору привертало увагу університетських учених та студентів, зокрема В. Каразіна, А. Метлинського, Д. Багалія, І. Срезневського, М. Костомарова, М. Сумцова, О. Потебні, І. Манжури та ін.

У 1850—1860-х роках спочатку в Києві, потім у Харкові, Чернігові та інших містах України представники інтелігенції організовували так звані громади, члени яких вивчали історію, побут та фольклор України. У другій половині XIX ст. діяльність української інтелігенції на Слобожанщині децю послабилася через низку причин. Приєднання українських земель до Росії супроводжувалося ліквідацією національних державних структур і насильницькою русифікацією. Укази російського уряду — Валуєвський (1863), Емський (1876), циркуляр імперського Міністерства Внутрішніх справ (1910) — офіційно забороняли публікацію художніх творів українською мовою, видання українських народних пісень, ввіз на територію Російської імперії українських книжок, заснування товариств «іногородців», до яких було віднесено й українців²⁵. Отже, умови для розвитку української культури, яка формувалася під «пильним» оком російського уряду, у слобожанському регіоні були вкрай несприятливими.

Після повалення царату українське національно-культурне життя в Слобожанщині почало відроджуватися. У 1917 році відбулися українські з'їзди в Острогозьку, Валуйках та інших містах, жителі яких висловили бажання приєднати ці території до України. У 1918 році українська делегація виголосила пропозиції щодо розмежування територій Воронежчини та Курщини, згідно з якими, більшість земель, заселених переважно українцями, мали відійти до України. Це питання також виносили на розгляд у 1927 році: члени ЦК КП(б)У висунули пропозицію про передачу Україні тих земель, що відійшли до Росії, де більшість населення становлять

українці і де вони проживають компактно. З аналогічними пропозиціями до керівництва Москви зверталися представники населення багатьох районів і повітів цього регіону, але вже наприкінці 1920-х років можливості для національно-культурного розвитку там значно погіршилися. Окремі українські школи й пункти з ліквідації неписьменності, створені в 1925 році за наказом Президії Всеросійського ЦВК на Слобожанщині, припинили своє функціонування. Із 1927 року українську мову заборонили на Воронезькому робфаці, в Українському педагогічному технікумі і т. д.

Зі встановленням радянської влади (спочатку — на східних землях, а згодом — на всій території України) почався новий етап історичного розвитку Слобожанщини, що позначився на фольклорній традиції краю та народній культурі загалом. З 1920-х років у радянській фольклористиці відбувалися активні «пошуки» форм і засобів, за допомогою яких вона перетворилася на явище, придатне для виконання ідеологічних замовлень. Термін «фольклор» замінили поняттям «народна творчість», до якого було включено власне фольклор, самодіяльність, народні ремесла, модернізовані музичні інструменти, аматорські пісні, вірші та оповідання «сказителів» та «колгоспних поетес». Клубні установи, творчі спілки, партійні організації України отримали завдання: усіляко спонукати людей до створення «народних» за походженням і радянських за змістом пісень²⁶. Період 1920—1930-х років був часом виконання «соціальних замовлень», що передбачало оспівування радянської дійсності та возвеличення «вождя» народу — Й. Сталіна.

Водночас відбувалося відродження та розвиток української національної культури, завдяки сприянню народного комісара освіти України М. Скрипника. Процес українізації під його керівництвом мав для української культури позитивні наслідки: упорядкування українського правопису; українській мові офіційно було надано національно-державного статусу; збільшення кількості українських видань, зокрема періодичних. Проте українізація Слобожанщини

ни не прогресувала, тому що більшість партійних керівників вважали Донбас не українською, а російською землею. Десятки тисяч селян, що працювали на шахтах і заводах, спілкувалися суржиком²⁷. Подібна ситуація склалася в Харківській та Луганській областях.

Зросійщення в його різних проявах (мовна асиміляція, голодомор, репресії) призвело до трагічних наслідків — знищення носіїв української мови, занепад народної культури, традицій і звичаїв, а також еміграції значної частини української інтелігенції за кордон. Протягом кількох десятиліть радянський уряд цілеспрямовано винищував інтелектуальний потенціал України: в Академії наук України було репресовано 250 осіб (серед них — 19 академіків), 89 письменників убито, 212 змусили замовкнути, 64 заслали, 83 емігрували²⁸.

Значних втрат український народ, зокрема інтелігенція, зазнав під час Другої світової війни. Демографічна криза продовжувалася й у повоєнних роках. У східних областях України в 1946—1947 роках загострилися продовольчі труднощі, що призвело до зростання смертності: протягом 1946 року в 16-ти східних областях України померло близько 90 000 людей, а в 1947 році — більш ніж 186 000 городян. Найбільше постраждали від голоду жителі міст Сталінської (нині — Донецької), Ворошилоградської (нині — Луганської), Запорізької, Одеської та Харківської областей²⁹.

Після Другої світової війни на відбудову зруйнованих шахт і заводів Слобожанщини, насамперед, на Донбасі, радянський уряд відрядив російських робітників, інженерів та інших спеціалістів. Тоді ж відбувся розподіл кордонів Радянського Союзу, згідно з яким, до Польської Народної Республіки відійшла частина західних земель України. Після цього уряд СРСР переселив жителів західних областей країни до східних. Отже, цілком природним є той факт, що в ході спілкування переселенців із жителями слобожанського регіону відбувся культурний обмін. З одного боку, це призвело до масового зросійщення місцевого населення, з другого, це сприяло збереженню

загальноукраїнських ознак традиційної культури в цьому регіоні. Ось як описує стан згуртованості переселенців із Львівської області до слобожанського регіону П. Лаврів: «Рідну мову, як найдорожчий скарб, усе-таки зберегли три тисячі бойків з села Лісковатого Старо-самбірського району колишньої Дрогобицької, а тепер Львівської області. Передаючи цей клаптик української землі в 1951 р. Польській народній Республіці, уряд СРСР переселив підкарпатців у степові села Званівку, Роздолівку й Чубарівку, ... перейменовану на Верхню Кам'янку Артемівського району Донецької області. Згуртовані любов'ю до рідного слова й культури, вони виховують у такому ж душі дітей і внуків.»³⁰ Певним чином на соціально-економічний та культурний розвиток Слобожанщини вплинув процес урбанізації, що найінтенсивніше відбувався саме в цьому регіоні. Період 1960–1970-х років характеризується обезлюдненням українських сіл, що позначилося на культурі слобожанського регіону³¹. Однак, незважаючи на морально-політичний тиск радянської влади на українське суспільство, духовна культура Слобожанщини продовжувала розвиватися, зберігаючи ознаки загальнонаціональної культури України.

З другої половини ХХ ст. посилювався ідеологічний тиск на творчу інтелігенцію, що тривав до 1980-х років. Період так званої відлиги, хоч і відіграв певну роль у реабілітації багатьох діячів української культури, проте не вніс суттєвих змін у соціально-політичні процеси України. Тиск тоталітарної системи на українську інтелігенцію посилювався, створюючи передумови застою в усіх сферах суспільного життя українців, зокрема в культурі. Діяльність наукових установ України цього періоду була під контролем партійно-ідеологічних структур³².

Після усунення 1972 року П. Шелеста головним ідеологом Української республіки став В. Маланчук, продовживши період так званих чорних списків, політичних доносів, що негативно позначилося на долі багатьох українських діячів — допити, заслання, подальша боротьба одних і вимушене каяття інших.

У часи радянської влади певний тиск чинився безпосередньо й на саму українську мову. Адміністративна система заперечувала все, що було пов'язане з виявом національної свідомості українського народу, насамперед його мови. Інтенсивний процес русифікації партійно-радянських установ, навчальних закладів, засобів масової інформації сприяв звуженню сфери застосування української мови, денаціоналізації суспільно-політичного життя в Україні³³.

У радянські часи суспільно-політична ситуація в Україні була досить складною. Жорстока національна політика спричинила величезні втрати українського народу. Звісно, зміни в культурно-освітній сфері, що сталися впродовж ХІХ–ХХ ст., негативно впливали на рівень суспільної свідомості українців, знижуючи рівень їх духовності, проте це не загальмувало становлення духовної культури народу, а, навпаки, сприяло процесу відродження національної самосвідомості українців.

Перший радянський ґрунтовний перепис населення (1926) засвідчив, що в РРФСР проживала значна кількість українців, можна було навіть виділити суцільні українські або змішані українсько-російські території. Згідно з переписом, на розташованих у Росії землях Слобожанщини, де переважали українці, а також частково на прилеглих до України північних землях Ростовщини (Донщини) проживало відповідно 2 200 000 і 778 000 осіб, з них українців — 1 412 000 і 597 000. Це становило 64,2 % і 76,8 % від загальної кількості жителів. На змішаних (українсько-російських) територіях Слобожанщини в 1926 році проживало близько 88 000 чол., українцями назвали себе 124 000 (14,1 % усього населення). Тут ідеться про українські території Брянщини.

Суттєво змінилася демографічна та етнічно-національна ситуація в Слобожанщині в повоєнний час. У період репресій, голодомору 1932–1933 років, виселення до Сибіру, а також військових дій під час Другої світової війни кількість жителів Слобожанщини значно скоротилася, різко зменшилася тут і частка українців у національній структурі населення,

особливо в межах Росії. У 1959 році у Воронежській, Курській та Брянській областях чисельність українців становила відповідно 176 800, 15 600 і 8 300 чол. (7,5 %, 1,1 % і 1,2 % усього населення), у 1970 році — 145 800, 15 700 і 21 100 чол. (5,8 %, 1,1 % і 2 %); у 1979 році — 135 200, 19 500 і 22 200 чол. (5,5 %, 1,4 % і 1,5 %); у 1989 році — 122 600, 22 700 і 21 700 (5 %, 1,7 % і 1,8 %).

Дуже швидко русифікація посилювалася тут в повоєнний час. У Воронежській області рідною мовою назвали українську лише 14,2 % українців, Курській — 53,7 %, Брянській — 46,9 %. У цей період у межах Центрально-Чорноземного економічного району кількість українців різко зменшилася: у 1959 році їх було 279 400, у 1989 році — 249 200. Особливо інтенсивно процес русифікації українців відбувався на Воронежщині, де в 1989 році проживало 122 600 українців (у 1959 р. — 176 800). Лише 14,2 % з них (у 1959 р. — 19,8 %, у 1970 р. — 9,4 %) вважали українську мову рідною (за даними перепису 1926 р. так вважали майже всі).

Національний склад населення української частини Слобожанщини характеризується такими показниками (1989): у Харківській області українці становили 62,8 % від загальної кількості населення, росіяни — 33,2 %; у Сум-

ській — відповідно 85,5% і 13,3 %. Чисельність російського населення особливо зросла в повоєнний час, а кількість українців у межах російської Слобожанщини різко скоротилася. У Воронежській області в 1989 році їх було лише 122 600 чол., у Курській обл. — 22 700, в Белгородській обл. — 75 100. На Харківщині та Сумщині було зосереджено потужний виробничий потенціал промисловості та сільського господарства України. Там виготовлялося майже 11 % товарної продукції промисловості, така сама частка товарної продукції сільського господарства, а також вироблялося близько 17 % продукції машинобудування, 13 % — хімічної й нафтохімічної промисловості. Харків був найбільшим в Україні центром машинобудування. У розрахунку на одну людину в Харківській області продукувалося на 23 % промислової продукції більше, ніж загалом по Україні (у Сумській обл. — на 10 % менше); відповідний показник по сільськогосподарській продукції — 19 % (на 38 % більше).

Отже, зазначені факти свідчать про те, що протягом майже трьохсотлітньої історії Слобожанщини українська культура на її теренах розвивалася в дуже складних історичних і соціально-політичних умовах, однак, незважаючи на це, вона залишилася складовою загальнонаціональної української культури.

¹Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — Х.: Дельта, 1993. — С. 10.

²Етнографія України: навчальний посібник / за ред. С. А. Макарчука — Л.: Світ, 1994. — С. 125.

³Юркевич В. Еміграція на схід і залюднення Слобожанщини за Б. Хмельницького. — К.: Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1932. — С. 2.

⁴Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. — Х.: Книжково-газетне видавництво, 1954. — С. 17.

⁵Там само. — С. 22.

⁶Цит. за: Юркевич В. Еміграція на схід... — С. 2.

⁷Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 года. — С.Пб.: издан центрстат комитетом МВД, 1869. — С. 17.

⁸Там само. — С. 18.

⁹Юркевич В. Еміграція на схід... — С. 164.

¹⁰Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / вступ. ст.,

упор. та прим. П. М. Саса, В. О. Щербак. — К.: Либідь, 1994. — С. 745.

¹¹Слюсарський А. Г. Слобідська Україна... — С. 17.

¹²Сумцов М. Ф. Слобожане: історично-етнографічна розвідка. — Х.: Видавництво Союз, 1918. — С. 13.

¹³Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — С. 34.

¹⁴Слюсарський А. Г. Слобідська Україна... — С. 152, 153.

¹⁵Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. — К.: Українська Видавнича Спілка, 1996. — С. 61.

¹⁶Юркевич В. Еміграція на схід... — С. 164, 165.

¹⁷Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. — С. 63.

¹⁸Багалій Д. І. Історія Слобідської України. — С. 45.

¹⁹Лаврів П. І. Історія Південно-Східної України. — С. 78, 79.

²⁰ *Лаврів П. І.* Історія Південно-Східної України. – С. 102, 103.

²¹ *Слюсарський А. Г.* Слобідська Україна... – С. 161.

²² Там само. – С. 167.

²³ *Багалій Д. І.* Історія Слобідської України. – С. 45.

²⁴ Етнографія України. – С. 79.

²⁵ *Сумцов М. Ф.* Слобожане... – С. 10.

²⁶ *Лаврів П. І.* Історія Південно-Східної України. – С. 132.

²⁷ *Іваницький А., Пальоний В.* Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? // Родовід. – 1996. – № 13. – С. 25–30.

²⁸ *Лаврів П. І.* Історія Південно-Східної України. – С. 155.

²⁹ *Бойко О. Д.* Історія України: посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Академія, 1999. – С. 366.

³⁰ *Лаврів П. І.* Історія Південно-Східної України. – С. 171.

³¹ *Ковпак Л. В.* Соціально-економічні основи суспільно-політичного життя (Соціально-побутові умови життя населення в 40–80-ті роки) // Україна: друга половина ХХ століття: нариси історії / П. П. Панченко, М. Р. Плющ, Л. А. Шевченко та ін. – К.: Либідь, 1997. – С. 121.

³² Там само. – С. 129.

³³ *Шевченко Л. А.* Духовні основи суспільно-політичного життя (науковий і культурно-освітній процеси: деформація, пошуки) // Україна: друга половина ХХ століття. – С. 150.